

УДК 929:930.2(=162.1)(477)“18/19”

**УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ТА ПОЛЬСЬКО-КОЗАЦЬКІ ВІДНОСИНИ  
У ПРАЦЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ ЛЬВОВА  
КІНЦЯ ХІХ–ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

**Оксана РУДА**

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України  
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026, e-mail: [oksanaru2003@yahoo.com](mailto:oksanaru2003@yahoo.com)  
Центр дослідження українсько-польських відносин*

У статті проаналізовано вивчення польськими дослідниками Львова кінця ХІХ–початку ХХ ст. основних проблем історії українського козацтва, зокрема виникнення та діяльності козацьких формувань, причин і наслідків козацьких виступів, ролі козащини в долі Речі Посполитої. Встановлено, що польські вчені наголошували на шкідливому впливі козащини на розвиток польської держави ХVІ–ХVІІ ст. і причетності до її занепаду. З'ясовано, що на висвітлення історії козацтва вплинуло декілька моментів: критичне трактування дослідниками ХVІ–першої половини ХІХ ст. козацьких війн, поширення неоромантичної методології, дискусії з російською, литовською, українською історіографією і тогочасна політична ситуація, що сприяли відродженню історико-політичних міфологем і стереотипів.

*Ключові слова:* історіографія, стереотипи, міфологеми, неоромантизм, козацтво, козацька революція.

На сучасному етапі українсько-польських відносин важливим є утвердження взаєморозуміння між двома народами шляхом аналізу суперечливих сторінок спільної історії та подолання успадкованої щодо них упередженості. Міфологеми та стереотипи, які вплинули на сучасне сприйняття українцями та поляками історичного минулого, особливого поширення набули наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. Саме тому для встановлення історичної правди важливо дослідити висвітлення українсько-польського співіснування тогочасною польською історіографією, простежити дискусії між українськими, російськими та польськими вченими. Значну увагу дослідженню польсько-козацьких відносин присвятили польські історики Львова періоду позитивізму, оскільки вони найбільше цікавилися просуванням польських кордонів на схід, однак не оминули цієї проблематики й науковці перших десятиліть ХХ ст. Українсько-польські взаємини вивчали як учені старшого покоління, так і молоді дослідники<sup>1</sup>, прихильники ідеї відновлення Польщі в її “історичних” кордонах.

Як не дивно, тематика польсько-козацьких взаємин у польській історіографії окресленого періоду, зокрема в працях представників львівського історичного середовища,

<sup>1</sup> Щодо поділу польських істориків на старше, середнє та молодше покоління детальніше див.: *Maternicki J. Historiografia Polska XX wieku. Wrocław, 1982. Cz. 1: 1900–1918.*

досліджена в історіографії недостатньо. У загальних історіографічних оглядах, переважно польських, ця проблематика описувалася зазвичай фрагментарно. Серед праць сучасних польських дослідників вирізняється монографія А.Стемпніка<sup>2</sup>, в якій розкрита загальна картина трактування української історії та українсько-польських відносин польськими науковцями XVIII–початку XX ст. Головну увагу автор зосередив на дослідженні поглядів представників провідних історіографічних шкіл і напрямів. Проблематикою висвітлення української козацької боротьби XVI–XVII ст. у польській історичній науці частково займалися польські дослідники Б.Барановський та З.Лібішовська<sup>3</sup>. У розвідках польських учених С.Цяри<sup>4</sup> та К.Блаховської<sup>5</sup> простежено дослідницькі зацікавлення, методологічні погляди, політичні симпатії польських істориків Львова, що вплинули на відображення ними історії України.

Український дослідник В.Щербак у своїй монографії лише побіжно торкається висвітлення українського козацтва XVI–першої половини XVII ст. в історіографії<sup>6</sup>. Окремі аспекти козацької революції, польсько-козацьких відносин у польській історіографії, полеміку між українськими та польськими вченими щодо місця, ролі та значення козацтва в історії, поширення антиукраїнських та антипольських міфів і стереотипів у своїх статтях досліджували українські науковці Л.Зашкільняк<sup>7</sup> і Н.Яковенко<sup>8</sup>. Однак згадані тут праці польських та українських учених не вичерпали всіх питань окресленої теми, головне ж, повною мірою не висвітлили еволюції поглядів львівських польських істориків на польсько-козацькі взаємини. Ставлячи своїм завданням ліквідувати цю прогалину, спинимось, з огляду на межі пропонованої публікації, на працях з історії польсько-козацьких відносин А.Прохаски, Ф.Папе, О.Бальцера, С.Закшевського, А.Шельонговського та Ф.Буяка. У цій статті ми оминемо розвідки знаного львівського польського дослідника українського козацтва XVII ст. Л.Кубалі, оскільки його науковий доробок уже був предметом нашого дослідження<sup>9</sup>.

Мета цієї розвідки – представити доробок польської історичної науки Львова кінця XIX–початку XX ст. у вивченні українського козацтва, простежити поширення у працях польських дослідників окресленого періоду історіографічних стереотипів і міфологем, які донині впливають на свідомість частини польського суспільства.

Феномен українського козацтва, його витоки та еволюція, запровадження реєстру, причини та наслідки польсько-козацької боротьби по-різному сприймалися в україн-

<sup>2</sup> *Stepnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. Lublin, 1998.*

<sup>3</sup> *Baranowski B., Libiszowska Z. Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu Ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej // Kwartalnik Historyczny (далі – КН). 1954. R. 61, № 2. S. 197–217.*

<sup>4</sup> *Ciara S. Antoni Prochaska (1852–1930) // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / Pod red. J.Maternickiego, przy współpracy L.Zaszkilniaka. Rzeszów, 2007. S. 229–240.*

<sup>5</sup> *Błachowska K. Stanisław Zakrzewski (1873–1936) // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / Pod red. J.Maternickiego, przy współpracy L.Zaszkilniaka. Rzeszów, 2007. S. 377–398.*

<sup>6</sup> *Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV–середина XVII ст. 2-ге вид. Київ, 2006.*

<sup>7</sup> *Зашкільняк Л. Польська історія та історіографія кінця XIX–початку XX ст. в оцінці галицьких українських істориків // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J.Maternickiego, L.Zaszkilniaka. Rzeszów, 2005. T. 3. S. 231–244.*

<sup>8</sup> *Яковенко Н. Брати/вороги або поляки очима українця XVII–XVIII століть // Незалежний Культурологічний Часопис “Т”. 1997. № 10. С. 156–167.*

<sup>9</sup> *Руда О. Людвік Кубаля як дослідник історії польсько-українських відносин XVII століття // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J.Maternickiego, L.Zaszkilniaka. Rzeszów, 2004. T. 2. S. 209–217.*

ському та польському суспільствах, що згодом вплинуло на різницю в оцінках козаччини в історіографії. Козацьке питання було найбільш контроверсійним у дослідженнях тогочасних українських і польських істориків, його різне трактування наклало відбиток на формування історичної свідомості обох народів.

Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній науці було започатковане в XVI–XVIII ст. Уперше проблеми козаччини викликали інтерес у польських хронікарів, які, виправдовуючи політику давньої Речі Посполитої та польської шляхти стосовно українців під час козацьких війн кінця XVI–XVII ст. і часів Руїни, створили стереотип українця-варвара, жорстокого й аморального розбійника та дикуна, на відміну від добропорядного польського шляхтича, змушеного протистояти зазіханню на “польську Русь”. Загалом польським хронікам притаманне неприязне ставлення до козаків, до яких, зазвичай, вживались прикметники “свавільний”, “зрадливий”, “відступний”, “гордий” тощо<sup>10</sup>. Представлене ними та пізнішими дослідниками упереджене висвітлення генези та розвитку українського козацтва, козацької революції, сформований стереотип козака-українця як зрадника спільної вітчизни – Речі Посполитої, протиставлення підступних українців довірливим полякам, не могло не позначитися на висвітленні історії козацтва в польській історичній науці та літературі ХХ ст.<sup>11</sup> На викривлення українсько-польського минулого, зокрема козацьких війн, суттєво вплинули також як тодішня політична ситуація, так і діяльність окремих політиків. З усіх польських історичних середовищ найменшого впливу будь-якої тогочасної політичної течії зазнав львівський осередок, представники якого намагалися дотримуватися поглядів тогочасної німецької та австрійської історіографії<sup>12</sup>. Надаючи перевагу критичному аналізу та публікації джерельних матеріалів, у висвітленні українсько-польських відносин вони наближалися до репрезентантів варшавської історичної школи<sup>13</sup>.

Провідним представником львівського історичного середовища вважається дослідник історії права Освальд Бальцер (1858–1933). Попри деяку близькість до краківської історичної школи (докторську дисертацію писав під керівництвом М.Бобжинського<sup>14</sup>), під впливом національно-визвольних змагань (1914–1918) він поступово еволюціонував від песимістичної краківської традиції до “оптимістичного” висвітлення минулого<sup>15</sup>. До знаних львівських істориків належали також Антоній Прохаска (1852–1930) й Фридерик Папе (1856–1940). Серед неоромантиків польсько-козацькі відносини вивчали Станіслав Закшевський (1873–1936), Адам Шельонговський (1873–1961), а також один із засновників економічного напрямку Францішек Буяк (1875–1953).

<sup>10</sup> Baranowski B., Libiszowska Z. Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu Ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej. S. 198.

<sup>11</sup> Яковенко Н. Брати/вороги або поляки очима українця XVII–XVIII століть. С. 157–160.

<sup>12</sup> Maternicki J. Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice. Warszawa, 1990. Cz. 2. S. 408–411.

<sup>13</sup> Як історіографічний напрям варшавська історична школа сформувалася в опозиції до краківської історичної школи, період її остаточного оформлення припав на 80-ті роки XIX ст. Варшавські дослідники, на противагу “песимістичній” національній історіософії представників краківської школи, висунули власну – оптимістичну – “теорію відродження в занепаді”. Детальніше див.: Grabski A.F. Warszawska szkoła historyczna. Próba charakterystyki // Polska myśl filozoficzna i społeczna / (aut. S.Borzym et al.); Pod red. B. Skargi. Warszawa, 1975. T. 2. S. 520.

<sup>14</sup> Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Rękopisy 8076 III, mikrofilm. P. 337/2 (Korespondencja M. Bobrzyńskiego [Oswald Balzer. List do Michała Bobrzyńskiego. Lwów, 10 listopada 1884 r.]), k. 100–101; Rkps. BJ 8076 III, mikrofilm. P. 337/2 (Korespondencja M. Bobrzyńskiego [Oswald Balzer. List do Michała Bobrzyńskiego. Lwów, 24 lutego 1885 r.]), k. 108–109.

<sup>15</sup> Topolski J. Prawda i model w historiografii. Łódź, 1982. S. 209.

Для польських істориків Львова, як для польської історичної науки зламу XIX–XX ст. загалом, пріоритетними проблемами були поділи Речі Посполитої та втрата державності. Українське питання вони розглядали в контексті відновлення і розвитку багатонаціональної польської держави, акцентуючи увагу на середньовічному минулому її південно-східних земель. Не оминали увагою польські вчені польсько-козацьких відносин. Як зазначає В.Щербак, у працях польських дослідників окресленого у назві статті періоду козацтво зображалося як руйнівна антидержавна сила, що протистояла проникненню на українські землі польських цивілізаційних впливів<sup>16</sup>. Такий підхід до висвітлення козацтва був наслідком поширення в польській історіографії історичних міфів (“передмур’я” християнства, загальнокультурної вищості польського народу, “ягеллонської ідеї”, “історичних кордонів 1772 р.”, України як утраченого, хоч і загрозового раю та ін.) і стереотипів (зокрема, негативного стереотипу козака-українця як зрадливого та підступного, носія “тюркських психологічних рис”, схильного до анархії та грабунків), які позначилися на взаєминах українців і поляків<sup>17</sup>. Насадження цих міфів призвело до формування особливої польської історичної свідомості, сприйняття українців як суспільно та культурно менш розвиненої нації.

Вагомий вплив на висвітлення козацької проблематики польськими вченими зламу століть мала “ягеллонська ідея”, яка полягала в ідеалізації Люблінської унії 1569 р. і попередніх унійних спроб, зокрема в акцентуванні на добровільному об’єднанні Королівства Польського, Великого князівства Литовського й Русі, рівноправності всіх народів давньої Речі Посполитої. Ця ідея була історичним підґрунтям концепції поліетнічності польської політичної нації. Пік її популярності серед фахових істориків Галичини припав на 1883–1885 рр.<sup>18</sup> Під впливом “ягеллонської ідеї” перебували Ф.Папе та С.Закшевський, які критично оцінювали козацтво. Ці дослідники не вважали процес творення козащини унікальним для теренів Речі Посполитої явищем: посилаючись на джерела, вони лише констатували появу наприкінці XV ст. українського козацтва на теренах “Великого кордону” – так називалася межа між західною та східною цивілізаціями. На їхню думку, закономірним було існування типологічно подібних явищ – татарських козаків у Кримському ханстві, донського козацтва в Московії (тут селяни, втікаючи від переслідувань царя Івана Грозного, селилися на Доні) тощо. Ф.Папе та С.Закшевський дотримувались автохтонної теорії походження козаків. Зокрема, Ф.Папе стверджував, що козаки – це руське населення з нижньої України, змішане з вихідцями з різних кутків світу, які, полишивши землеробство, стерегли кордони або просто шукали військових пригод і трофеїв<sup>19</sup>.

Прихильник національно-демократичної ідеології А.Шельонговський репрезентував пропольські, націоналістичні погляди на генезу та розвиток українського козацтва. У

<sup>16</sup> Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV–середина XVII ст. С. 13.

<sup>17</sup> Дашкевич Я.Р. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. Київ, 1993. Вип. 26–27. С. 57–58; Його ж. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети // Україна в минулому. Київ–Львів, 1994. Вип. 6. С. 85; Його ж. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Польсько-українські студії. Т. 1: Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам’янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. Київ, 1993. С. 26.

<sup>18</sup> Чорновол І. Олександр Барвінський у контексті розвитку історичної науки в Галичині // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. Rzeszów, 2004. T. 2. S. 262–263.

<sup>19</sup> Papée F. Dzieje Unii kościelnej na Rusi. W 300-ną rocznicę Unii brzeskiej. Lwów, 1896. S. 18.

своїх працях початку ХХ ст. і міжвоєнного періоду він наголошував, що козаки перебували на межі етнічної формації та суспільної верстви<sup>20</sup>. Початково назва “козак” мала більш етнічне, ніж соціальне забарвлення, і лише з плином часу нею почали позначати певний прошарок населення<sup>21</sup>. Історик був прихильником теорії прищлості, а не українського походження козацтва, у своїх працях він поширював стереотип козака як носія тюркських психологічних рис, нащадка тюркських кочових племен, які асимілювалися з місцевим населенням, частково перейнявши руську мову та віру, однак зберегли свій дух і звичаї<sup>22</sup>. Незважаючи на асиміляцію, їхній спосіб життя залишився напівкочовим, що, на думку історика, відповідало характеру українських степів. А.Шельонговський стверджував, що тюркська етнічна складова мешканців України, влившись у слов'янський етнос за сприятливих територіальних умов, перенесла кочовий характер тюркських племен на русинів і започаткувала творення козацької верстви<sup>23</sup>, а тюркські впливи позначилися на антропологічних рисах і звичаях українців. Своїми поглядами історик наближався до висловлювань польського вченого Ф.Равіти-Гавронського, який представляв козацтво як стихійну силу, спрямовану на руйнацію державних засад<sup>24</sup>. Праці А.Шельонговського містили й оригінальні твердження, зокрема, він зазначав, що внаслідок асиміляції та через доплив інших народів кочівники поступово втрачали етнічний характер, а на перший план виступало їхнє значення як суспільної верстви, військових загонів, що зародилися в степах<sup>25</sup>. Такі погляди заперечували українські історики як ХІХ ст., так і ХХ ст.: М.Грушевський, Д.Коренець, О.Целевич, С.Томашівський, І.Крип'якевич, І.Лисяк-Рудницький та ін. Вони доводили, що тюркський елемент, який передавався через посередництво козаків, вплинув не на етнічну самосвідомість українців, а лише на їхню етнічну культуру<sup>26</sup>.

Польські дослідники приділяли певну увагу причинам і наслідкам запровадження козацького реєстру. На їхню думку, першим спробою підпорядкувати козаків, залучивши їх до оборони кордонів, здійснив черкаський староста Євстафій Дашкевич, наступними були польські королі Сигізмунд Старий, Сигізмунд Август і Стефан Баторій. У своїх висновках щодо запровадження реєстру історики наголошували, що він мав подвійне значення для давньої Речі Посполитої: з одного боку, це була звичайна військова реформа, завдяки якій держава не лише підпорядковувала собі козаків, а й використовувала їх для захисту кордонів; а з другого – запровадження козацького реєстру ускладнило політичну ситуацію в Речі Посполитій, оскільки сприяло створенню самостійної козацької держави. Подібні погляди висловлювали українські вчені М.Грушевський, О.Стороженко, В.Доманицький, С.Рудницький, І.Крип'якевич та ін., які вважали, що, приймаючи козаків на службу,

<sup>20</sup> Szelaḡowski A. Wzrost państwa polskiego w XV i XVI w. Polska na przełomie wieków średnich i nowych. Lwów–Warszawa, 1904. S. 225.

<sup>21</sup> Stepnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. S. 247.

<sup>22</sup> Szelaḡowski A. Wzrost państwa polskiego w XV i XVI w. Polska na przełomie wieków średnich i nowych. S. 226.

<sup>23</sup> Szelaḡowski A. Historia nowożytna. Wyd. 2. Warszawa–Poznań–Lublin–Łódź, 1920. S. 210.

<sup>24</sup> Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина ХV–середина ХVІІ ст. С. 13.

<sup>25</sup> Stepnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. S. 248.

<sup>26</sup> Балушок В. Рання козацька етнокультура / Історія українського козацтва: Нариси. У 2-х т. / Редкол.: В.А.Смолій (відпр. ред.) та ін. Київ, 2007. Т. 2. С. 12; Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе / Центр досліджень історії імені Петра Яцека Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Західна історіографія України: У 2-х т. Київ, 1994. Вип. 1. Т. 1. С. 6.

польські монархи таким чином підтримували складний та довготривалий процес формування козацтва як окремої станової групи зі своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами, що завершився на зламі XVI–XVII ст. Однак, на відміну від своїх польських колег, українські дослідники основну роль у перетворенні козаків в окремий стан і зародженні козацької держави відводили національному чиннику<sup>27</sup>.

Запровадження козацького реєстру як такого, що сприяв порозумінню між козаками та Річчю Посполитою, схвально оцінював А.Шельонговський. При цьому він, наголошуючи на військових заслугах козацтва, трактував їх як піхоту, тобто військове формування найнижчого рангу. А.Шельонговський не погоджувався з польськими дослідниками, які доводили, що на козаків поширювалися лицарські та шляхетські свободи. Він стверджував, що козаки, які займалися лише військовим ремеслом, до того ж перебували на значній віддалі від Речі Посполитої, стали непокірними й безкарними, тому спроби польської держави підпорядкувати їх не мали успіху. На думку вченого, незалежний розвиток запорозького козацтва негативно позначився на польсько-українських відносинах.

У працях львівських польських істориків, як і в польській історіографії загалом, польсько-козацькі війни висвітлювалися критично, зазвичай їх називали “бунтами” або “конфліктами”, зумовленими здебільшого суспільно-економічними причинами. Серед польських істориків і публіцистів XIX–початку XX ст. утвердилася думка про козаків як некерований повстанський елемент, позбавлений будь-яких вищих ідеологічних чи релігійних мотивів, а також почуття відданості та лояльності до Речі Посполитої. Вони не поділяли поглядів тих українських істориків, котрі перші прояви зближення між козацтвом і православним духовенством, яке після Брестської церковної унії 1596 р. зазнавало утисків і переслідувань на рівні державної системи Речі Посполитої, простежували вже під час повстань кінця XVI ст. Водночас українські дослідники Д.Коренець, О.Целевич, С.Томашівський та ін. причинами зростання антипольських настроїв серед козацтва вважали небажання польських правлячих кіл визнати особливий статус козаків і надати їм певні привілеї<sup>28</sup>.

Однобічне, пропольське висвітлення козацьких повстань XVI–першої половини XVII ст. притаманне майже всім польським дослідникам початку XX ст., які намагалися не акцентувати увагу на соціально-економічних, національних чи релігійних причинах козацьких повстань. Так, Ф.Папе у своїх ранніх працях кінця 80-х років XIX ст. стимулом козацьких бунтів вважав їхнє прагнення до збагачення та до незалежного від польських впливів існування. Дослідник критичніше, ніж його попередники, оцінював козацькі виступи (він слідом за іншими польськими вченими називав їх “бунтами”), зокрема, критикував козацьких отаманів за те, що замість боротися проти ворогів, вони вбивали та грабували поляків і русинів<sup>29</sup>. Історик заперечував релігійні та національні мотиви козацьких повстань XVI–першої половини XVII ст., меншого значення надавав соціально-економічним причинам. Таке трактування козацьких бунтів впливало з головного завдання, яке ставив перед собою історик – виправдати урядову політику та захистити польських правителів від звинувачень у причетності до утисків та обмежень козацьких свобод.

<sup>27</sup> Доманицький В. Козаччина на переломі XVI і XVII в. (1591–1603) // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – Записки НТШ). 1904. Т. 60. кн. 4. С. 2; Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. Історична розвідка // Записки НТШ. 1897. Т. 17. кн. 3. [Наукові статті]: С. 41.

<sup>28</sup> Заикільняк Л. Польська історія та історіографія кінця XIX–початку XX ст. в оцінці галицьких українських істориків. С. 239.

<sup>29</sup> Paré F. O Hetmanie Żółkiewskim. Lwów, 1888. S. 7.

Подібні погляди на польсько-козацькі відносини висловлював А. Прохаска, який займався дослідженням політичних, суспільних, економічних і звичаєвих проблем польської, литовської та руської історії XIII–XVIII ст. Історію українського козацтва він вивчав у контексті висвітлення минулого польської держави та з'ясування ролі козацьких війн у занепаді Речі Посполитої. А. Прохаска був автором монографічних праць і статей, він також зібрав у німецьких, російських, польських та інших архівах, опрацював та опублікував важливий джерельний матеріал з історії польсько-литовсько-руських відносин<sup>30</sup>.

Історію українського козацтва А. Прохаска оцінював з прокатолицьких позицій, які значною мірою зміцнилися під час його короткотривалого навчання в Перемишльській духовній семінарії. У своїх працях він обґрунтував тезу про цивілізаційну мету Люблінської унії, яка сприяла поширенню на Схід католицької віри та латинської цивілізації<sup>31</sup>. Автор пропагував у польському суспільстві “ягеллонську ідею”. Як і Ф. Папе, він був переконаний у необхідності та вмотивованості антикозацьких урядових заходів. Натомість, на відміну від старших львівських істориків, серед причин козацьких виступів, окрім обмеження козацької свободи, він називав і підбурювання козаків сусідніми державами, на чому наголошували варшавські вчені та більшість істориків початку XX ст. На його думку, певну роль у цьому відіграв австрійський імператор Рудольф II Габсбург, який вислав в Україну своїх емісарів<sup>32</sup>. Історик писав, що підбурені ними козаки, вороже налаштовані до польських залог, почали бунтувати. При цьому головними винуватцями повстання історик вважав козаків, які через зловживання волею та негідкорення польському уряду “перетворилися на ворогів вітчизни”<sup>33</sup>. Подібні погляди вченого свідчили про його критичне ставлення до боротьби українського козацтва та трактування її як внутрішньої проблеми Речі Посполитої. На думку польської дослідниці В. Добровольської, А. Прохаска, вивчаючи період (перша половина XVII ст.), який вже був детально вивчений польськими й іноземними авторами XIX–початку XX ст., не додав нових відомостей і не опрацював нової літератури з цієї проблеми, а також не сформулював загальних висновків щодо ставлення польського суспільства до перших козацьких повстань<sup>34</sup>.

Причини та наслідки козацьких виступів з'ясував С. Закшевський, який вважав, що походження козащини, а також взаємовідносини козаків з польською державою були нерозривно пов'язані з державницькою політикою Польщі й Литви<sup>35</sup>. Вчений наполягав на тому, що організаційні засади захисту українського степу мали “польське забарвлення”; в дусі польських історичних традицій захист зосереджувався в руках магнатів і королівської влади, яка з часом була витіснена зі степів магнатськими родами. Це, на думку історика, й стало однією з основних причин козацьких повстань. Слабкість королівської влади, зростання ролі магнатів і руських князів як наслідок польської толерантної політики в Україні, їхня егоїстична політика підштовхнула козаків до масових виступів. С. Закшевський стверджував, що, попри намагання королівського уряду поліпшити умови життя козаків та обмежити владу магнатів, козацьких повстань уникнути не вдалося<sup>36</sup>.

<sup>30</sup> Ciara S. Antoni Prochaska (1852–1930). S. 231–234.

<sup>31</sup> Ibid. S. 231, 235.

<sup>32</sup> Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. S. 15.

<sup>33</sup> Ibid. S. 342.

<sup>34</sup> Dobrowolska W. Z powodu książki Antoniego Prochaski “Hetman Stanisław Żółkiewski”. Lwów, 1930. S. 11.

<sup>35</sup> Zakrzewski S. Zagadnienia historyczne. Lwów, 1908. S. 175.

<sup>36</sup> Ibid. S. 178–179.

На суспільно-політичному, а з моменту укладення Берестейської унії – ще й на культурно-релігійному підґрунті козацьких повстань, наголошував А.Шельонговський<sup>37</sup>. Однак, визнаючи існування на українських теренах релігійних, соціально-політичних конфліктів, які зумовили низку козацьких виступів початку XVII ст., історик все ж применшував роль цих повстань. У своїх працях він намагався виправдати економічну політику шляхти XVI–XVII ст., довести, що в давній Речі Посполитій існували сприятливі умови для культурного, релігійного та економічного розвитку різних народів. Подібні твердження автора узгоджувалися з “ягеллонською ідеєю” та міфом “історичних кордонів 1772 р.”, які панували в польській історіографії, а також з прагненням не акцентувати уваги на конфліктах, що існували на теренах Речі Посполитої.

Особливу увагу польські історики приділяли козацькій революції під проводом Б.Хмельницького. Наприкінці XIX ст. певний вплив на формування думки про козацькі війни XVII ст. мали російська та українська історіографії. Якщо перша зображала козацьку війну як антагонізм між двома гегемоністськими слов'янськими силами, що боролися між собою за право панування над Руссю, то друга – як боротьбу за пригнічену Польщею руську (українську) народність. Зі свого боку, польські дослідники намагалися відстоювати свою думку з цього приводу<sup>38</sup>.

Польські історики досліджуваного періоду визвольні змагання під проводом Б.Хмельницького вважали внутрішньою проблемою багатонаціональної Речі Посполитої. Львівські дослідники критикували як методи боротьби козаків за свої права, так і силове придушення “бунту”. Відстоюючи ідею відновлення багатонаціональної Речі Посполитої, вони намагалися згладити польсько-українські непорозуміння. У своїх працях учені заперечували погляди українських істориків М.Грушевського, С.Томашівського, З.Кузелі, І.Франка, О.Целевича, С.Рудницького та ін., котрі зображали козацтво як окремий стан, що в силу багатьох причин перетворився в “самостійний політичний організм”, котрий розпочав боротьбу за самостійне існування.

Внутрішньою польською проблемою козацьке повстання вважав Ф.Папе. На його думку, козацькі виступи стали можливими через послаблення польських державницьких сил, а польська держава не змогла ні підпорядкувати собі козаків, ні обмежити сваволлю та зловживання місцевих магнатів<sup>39</sup>. Поряд з економічними та соціальними причинами повстання дослідник наголошував і на релігійних<sup>40</sup>. Ф.Папе критично ставився до козацьких повстань як непотрібних і шкідливих навіть для українців, оскільки козаки, “вогнем і мечем” спустошивши руські землі, підірвали сили не лише Польщі, а й Русі. Наслідками цих бунтів, на його думку, скористалися лише зовнішні вороги: одна половина України відійшла до Росії, а друга – до Туреччини.

Однією з причин занепаду Речі Посполитої воєнні дії XVII ст. на польських землях назвав Ф.Буяк. Висунувши на перший план економічні чинники, він наголошував, що війни негативно вплинули на заселення теренів польської держави (польськими землями він вважав й етнічно українські території Галичини). На його думку, козацькі розправи над поляками та євреями частково підірвали економіку польських земель<sup>41</sup>. Водночас

<sup>37</sup> Szelaḡowski A. Historia nowożytna. S. 245.

<sup>38</sup> Stepiak A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczyźtych okresu porozbiorowego 1795–1918. S. 198.

<sup>39</sup> Papée F. Historia miasta Lwowa. Lwów, 1894. S. 108.

<sup>40</sup> Papée F. Dzieje Unii kościelnej na Rusi. W 300-ną rocznicę Unii brzeskiej. S. 21.

<sup>41</sup> Bujaḡ F. Siły gospodarcze // Przyczyny upadku Polski. Odczyty. Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków–Poznań, 1918. S. 97–98.



історик не вважав причиною повстання утиск селян з боку польських панів, як на цьому наголошували українські історики-народники. Ф.Буяк зазначав, що на польських землях становище селян не було гіршим, аніж в інших країнах, зокрема в Російській імперії, тому це не могло зумовити виступів. Подібні твердження збігалися з висновками О.Бальцера. Однак для О.Бальцера історія України не була предметом спеціальних досліджень, українсько-польські відносини він відображав у контексті висвітлення історії державної організації та правових інституцій Речі Посполитої. Серед його наукових зацікавлень важливе місце посідала історія польського права, зокрема формування державного ладу та державних структур, історія правлячих династій, устрій, законодавство давньої Польщі. Він став не лише всебічним дослідником історії державної організації та правових інституцій Речі Посполитої XVIII ст., а й одним із засновників історико-правничої школи Львівського університету. Для нього історія права була вихідним пунктом і водночас головним чинником, що впливав на всі сфери суспільного життя польського минулого<sup>42</sup>. У своїй праці “З проблем устрою Польщі” (1915), яка засвідчила його перехід від песимістичної традиції краківської школи до оптимістичної “теорії відродження в занепаді”, О.Бальцер писав, що панщина не могла стати причиною козацького повстання та приводом до невдоволення українських селян<sup>43</sup>. Подібно до Ф.Буяка, він наголошував, що панщина на Русі була найлегшою, оскільки польським панам було невігдно підштовхувати селян до втеч. Історики заперечували думку, що селяни зазнавали утисків від шляхти через етнічно руське походження. Ф.Буяк та О.Бальцер, оцінюючи повстання крізь призму державних інтересів, визнали його недоцільним і шкідливим явищем.

Козацьку війну під проводом Б.Хмельницького досліджував і С.Закшевський. Він вирізняв “дві козащини”: першу – до 1648 р. (Річ Посполита використовувала її у власних інтересах), другу – після початку визвольних змагань. На його думку, козацькі бунти були спровоковані невмінням польського уряду підпорядкувати собі козаків<sup>44</sup>. С.Закшевський заперечував думки тих істориків, які вважали причиною занепаду Речі Посполитої повстання Б.Хмельницького.

На соціально-економічних причинах козацької революції наголошував А.Шельонговський. Описуючи козацькі змагання за часів Б.Хмельницького для позначення тогочасних українських теренів, він, як і Л.Кубала, вживав словосполучення “втрачена країна”<sup>45</sup>. А.Шельонговський зазначав, що на початковому етапі своєї боротьби Б.Хмельницький прагнув не лише здобути права і свободи для козаків, а й досягти особистих амбіційних цілей. На думку дослідника, після перемоги під Жовтими Водами й під Корсунем Б.Хмельницький захотів стати удільним князем Київської Русі, байдуже під чиєю зверхністю – Речі Посполитої, Москви чи Туреччини<sup>46</sup>. На втілення цієї мрії була спрямована вся його подальша зовнішня політика. Подібні твердження заперечували українські дослідники. Зокрема, М.Кордуба доводив, що козацький гетьман прагнув змінити державну систему Східної Європи, яка встановилася в 30-х роках XVII ст., щоб серед таких

<sup>42</sup> *Blachowska K.* Dzieje średniowiecznej Rusi w pracach historyków lwowskich przełomu XIX i XX w. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J.Maternickiego, L.Zaszkilniaka. Rzeszów, 2004. T. 2. S. 177–178.

<sup>43</sup> *Balzer O.* Z zagadnień ustrojowych Polski / Studya nad historią prawa polskiego / Pod red. O.Balzera. Lwów, 1915. T. 6. Z. 2. S. 57.

<sup>44</sup> *Zakrzewski S.* Pesymizm a optymizm w ocenianiu rzeczywistości // *Gazeta Wieczorna*. 1920. 11 maja. R. 11, № 5222. S. 2.

<sup>45</sup> *Szelągowski A.* Historia nowożytna. S. 246; *Kubala L.* Zaprzepaszczona Kraina. Wyprawa wiosenna na Ukrainę 1654 r. // *KH*. 1907. R. 21. S. 616–618.

<sup>46</sup> *Szelągowski A.* Historia nowożytna. S. 247.

держав, як Польща, Москва, Туреччина, Швеція, створити вільне місце для України як нового самостійного чинника міжнародного життя<sup>47</sup>. А.Шельонговський, як й інші польські вчені, доводив шкідливість козацької революції для польських і руських (українських) земель.

Спосіб мислення польських істориків кінця XIX–першої третини XX ст. певною мірою віддзеркалювало ставлення до польсько-козацьких угод. На зламі століть у цьому питанні вималювалася така позиція: Зборівський мир (1649) протиставлявся Гадяцькому (1658). Більшість польських істориків, будучи прихильниками вирішення польсько-українських відносин політичним шляхом, схилилася до моделі врегулювання польсько-українських стосунків, закладеної Гадяцькою угодою<sup>48</sup>.

Укладення Зборівської угоди львівські польські історики вважали проявом слабкості Речі Посполитої. А.Шельонговський доводив, що виконати передбачені Зборівською угодою умови було неможливо. Основними причинами, через які вона не могла набути чинності, історик вважав обмеження доступу коронного війська до Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, заборону шляхті та панам повертатися у свої маєтки, збільшення козацького реєстру, умову ліквідації релігійної унії<sup>49</sup>. Окрім польських учених, Зборівський мир критикували й українські дослідники. Зокрема, М.Грушевський вважав цю угоду поєднанням розширених петицій 1648 р. і висунутих Б.Хмельницьким на початку 1649 р. вимог польським комісарам. На його думку, умови цього миру відповідали інтересам тільки козацького стану та вирішували лише дві проблеми – козацьку й релігійну, натомість, у них навіть не згадувалося про звільнення “руського народу з лядської неволі”. Дослідник стверджував, що внаслідок укладення угоди 1649 р. Б.Хмельницький і козацчина почали втрачати свою роль проводирів українського народу. Українців охопило відчуття розчарування та втоми, оскільки сподівання, які вони покладали на війну 1648–1649 рр., не здійснилися. Подальшу участь у військових діях, на думку М.Грушевського, українське населення брало з декількох причин: через ненависть до поляків, під тиском обставин чи навіть з примусу; усі наступні польсько-козацькі угоди укладалися виключно в інтересах козацької старшини<sup>50</sup>. Натомість, учень М.Грушевського С.Томашівський доводив, що найприйнятнішою для українців була саме Зборівська угода, слабкість якої полягала в недостатній гарантії її дотримання, оскільки гарантом виступав кримський хан. На думку вченого, якби ця угода проіснувала хоча б кільканадцять років, то з легкістю могла б стати зворотним пунктом в історії Центрально-Східної Європи. Однак після укладення Зборівського миру Б.Хмельницький, як стверджував С.Томашівський, опинився у складній ситуації: він не міг дотриматися обітниць перед козаками та селянством, з одного боку, і Річчю Посполитою – з другого. Єдиним виходом із ситуації, що склалася, стала нова війна з Польщею<sup>51</sup>, проте польсько-козацьке протистояння, яке відновилося навесні 1651 р., перемоги козакам не принесло. Укладення невігідної для козаків Білоцерківської угоди, за твердженням С.Томашівського, стало наслідком відсутності в козацькому середовищі однотайності, взаємної довіри та порозуміння. Критично оцінював Білоцерківську

<sup>47</sup> Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX–перша половина XX ст.). Тернопіль, 2001. С. 68.

<sup>48</sup> Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. S. 208–209.

<sup>49</sup> Szelągowski A. Historia nowożytna. S. 248.

<sup>50</sup> Грушевський М. Хмельницький і Хмельницщина // Записки НТШ. 1898. Т. 23–24. Кн. 3–4. С. 11, 27–29.

<sup>51</sup> Томашівський С. Материяли до історії Хмельниччини // Записки НТШ. 1896. Т. 14. Кн. 4. [Наукові статті]: С. 4.

угоду й А.Шельонговський. На його думку, вона засвідчила поразку Речі Посполитої, оскільки викрила усі суперечності, які існували всередині польського політикуму.

Більш прихильними польські дослідники були до Гадяцької угоди, натомість, її критикували українські вчені. М.Грушевський і Д.Коренець вважали, що ця угода захищала інтереси лише незначної частини українського народу та козацької старшини, натомість, основна маса населення так і залишилась у підданстві<sup>52</sup>. На думку ж С.Томашівського, Гадяцька угода, більш зріла та виважена, була підписана запізно, тому не могла відвернути занепаду Польщі й України<sup>53</sup>. Натомість, польські вчені вважали, що угода 1658 р. розширювала умови Люблінської унії. Зокрема, А.Шельонговський трактував Гадяцький трактат як нову унію Польщі та Русі, укладену на тих самих умовах, що й унія Польщі з Литвою 1569 р.<sup>54</sup> Подібні думки висловлював С.Закшевський. Дискусуючи з краківським дослідником М.Бобжинським, який критично оцінював політику останніх представників ягеллонської династії та передбачені унією 1569 р. шляхи вирішення проблем, пов'язаних з устроєм Речі Посполитої, С.Закшевський зазначав, що якби Люблінська унія, яка забезпечила тривале існування польсько-литовської держави, 1658 р. у формі Гадяцької унії була підтримана українською та польською сторонами, то це могло б уберегти Річ Посполиту від занепаду<sup>55</sup>.

Викладений матеріал свідчить про те, що польські історики Львова висвітлювали козацьку проблематику в контексті відновлення і розвитку багатонаціональної Речі Посполитої. Досліджуючи польсько-козацькі відносини, вони зосереджувалися на ролі козацького руху в долі Речі Посполитої. Польські вчені Львова одностайно відзначали, що козащина шкідливо вплинула на розвиток багатонаціональної польської держави XVI–XVIII ст. У львівському історичному середовищі сформувалося кілька підходів до висвітлення козаків: одні історики вважали їх позанаціональними розбійницькими ватагами, які шкодили інтересам Речі Посполитої; другі – наголошували на їхньому “тюркському” етнічному та культурному походженні; треті – трактували козаків як вихідців із українського населення, які становили окрему суспільну верству, проміжну між шляхтою та селянством. Польські дослідники, на відміну від українських учених, не виводили генези формування війська самостійної України від запровадження козацького реєстру, більше того, вони применшували значення реєстру та вважали його внутрішньою проблемою Речі Посполитої. Причини козацьких повстань XVI–XVII ст. історики вбачали в соціально-економічних і меншою мірою – в релігійних обставинах. Львівські вчені критикували не лише методи боротьби козаків, а й застосування польським урядом сили для придушення повстань. Дискусії між польськими дослідниками зосереджувалися навколо двох польсько-козацьких угод – Зборівської, котру оцінювали критично як результат слабкості Речі Посполитої, та Гадяцької, що слугувала зразком для формування польсько-українських взаємин. Задля уникнення польсько-українського протистояння і налагодження добросусідських відносин між обома народами, які мали б увійти до складу майбутньої відновленої Речі Посполитої, польські вчені у польсько-козацькому протистоянні звинувачували не пересічних козаків та українське населення, а можновладство і шляхту – з одного боку, та козацьких отаманів, зокрема Б.Хмельницького, які виступали проти Речі Посполитої та укладали угоди з сусідніми державами – з другого.

<sup>52</sup> Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657 і 8. Реферат // Записки НТШ. 1899. Т. 31–31. Кн. 5–6. С. 8–11; Грушевський М. Хмельницький і Хмельницщина. С. 27–29.

<sup>53</sup> Томашівський С. “Історичний момент” (II) // Діло. 18 лютого 1914. Ч. 36. Р. 35. С. 2.

<sup>54</sup> Szelański A. Dzieje Polski w zarysie. Warszawa, 1921. S. 71–74.

<sup>55</sup> Blachowska K. Stanisław Zakrzewski (1873–1936). S. 394.

**UKRAINIAN COSSACKS AND POLISH-COSSACK RELATIONS  
IN THE WORKS OF POLISH HISTORIANS FROM LVIV  
in the end of the XIX<sup>th</sup> c. at the beginning of the XX<sup>th</sup> c.**

**Oksana RUDA**

*I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies  
4, Kozelnycka Str., Lviv, 79026, e-mail: [oksanaru2003@yahoo.com](mailto:oksanaru2003@yahoo.com)  
A research center of Ukrainian-Polish relationships*

The article deals with Polish historiography in Lviv at the end of the XIX<sup>th</sup> cent. and the beginning of the XX<sup>th</sup> cent. It is concerned with a comprehensive study of the main problems of Cossacks history, origin and activities of Cossacks raisings, causes and effects of Cossacks departures, the role of Cossacks movement in the destiny of Poland. Polish historians laid stress on the harmful influence of Cossacks on the development of Polish country in the XVI–XVII cent., their complicity in its decline. It is ascertained that their depiction of Cossacks history was influenced by several aspects: critical view on Cossacks wars of the scholars of the XVI – the first half of the XIX cent., spreading of neo-romantic methodology, discussions with Russian, Lithuanian and Ukrainian historiography, and political situation of that time, which contributed to revival of historical-political myths and stereotypes.

*Key words:* historiography, stereotypes, myths, Neo-Romanticism, Cossacks, Cossacks revolution.

Стаття надійшла до редколегії 24.10.2008  
Прийнята до друку 26.12.2008